

Charakterystyka kryteriów regulujących obszary zachodzenia na siebie zadań KRUS i ZUS w zakresie podlegania ubezpieczeniu społecznemu rolników

Hanna Pawlak, Renata Urbaniak

Abstrakt

Elementami systemu zabezpieczenia społecznego w Polsce są m.in. Zakład Ubezpieczeń Społecznych oraz Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego. Obie te instytucje zasadniczo funkcjonują w sposób, który nie powoduje kolizji zakresów podejmowanej działalności. Są jednak pewne formy aktywności zawodowej, których podjęcie przez ubezpieczonego rolnika lub domownika powoduje, że dochodzi do zbiegu tytułów do ubezpieczeń społecznych. Mowa o pozarolniczej działalności gospodarczej, umowie agencyjnej, umowie zlecenia lub innej umowie o świadczenie usług, do których stosuje się przepisy dotyczące zlecenia, oraz pełnieniu funkcji w radzie nadzorczej.

Głównym celem artykułu jest zbadanie, w jaki sposób i poprzez jakie mechanizmy regulowany jest obszar związany z podleganiem ubezpieczeniu społecznemu, w którym kompetencje KRUS i ZUS nakładają się na siebie oraz przybliżenie aktów normatywnych, które wprowadzają regulacje w tym zakresie.

Słowa kluczowe: pełnienie funkcji w radzie nadzorczej, pozarolnicza działalność gospodarcza, ubezpieczenie społeczne, umowa agencyjna, umowa zlecenia.

Hanna Pawlak, słuchaczka studiów podyplomowych „Rolnicze Ubezpieczenia Społeczne – funkcjonowanie, administracja i aspekty prawne” na Akademii Kaliskiej im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego w Kaliszu, specjalista w Wydziale ds. Ubezpieczeń w Placówce Terenowej KRUS w Kaliszu, Oddział Regionalny w Poznaniu, Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego; **Renata Urbaniak**, słuchaczka studiów podyplomowych „Rolnicze Ubezpieczenia Społeczne – funkcjonowanie, administracja i aspekty prawne” na Akademii Kaliskiej im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego w Kaliszu, starszy inspektor w Wydziale ds. Ubezpieczeń w Placówce Terenowej KRUS w Kaliszu, Oddział Regionalny w Poznaniu, Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego.

Wstęp

System zabezpieczenia społecznego powstał w odpowiedzi na potrzebę zapewnienia choć minimalnych warunków życia, w przypadku wystąpienia ryzyk, takich jak: starość, choroba, bezrobocie. Stanowi on gwarancję państwa, że środki na podstawową egzystencję zostaną zapewnione nawet wtedy, gdy ubezpieczony sam nie będzie w stanie ich sobie zapewnić ze względów losowych¹.

W Polsce istnienie systemu zabezpieczenia społecznego zapewnia Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej², a realizację zadań wynikających z ochrony ubezpieczeniowej realizują między innymi:

- Zakład Ubezpieczeń Społecznych,
- Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego,
- Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej,
- Narodowy Fundusz Zdrowia³.

Z punktu widzenia tematyki niniejszego opracowania w kręgu zainteresowań pozostają ZUS oraz KRUS. Są to w pewnym sensie instytucje bliźniacze. Zajmują się obsługą osób ubezpieczonych w zakresie obejmowania ubezpieczeniem oraz przyznawaniem i wypłatą świadczeń. ZUS ma charakter powszechny i obejmuje m.in. pracowników oraz przedsiębiorców, KRUS został natomiast wyodrębniony z powszechnego systemu ubezpieczeniowego na mocy Ustawy z 20 grudnia 1990 roku o ubezpieczeniu społecznym rolników⁴, aby zająć się ludźmi pracującymi w gospodarstwach rolnych oraz ich rodzinami.

Od momentu powołania do życia Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego ww. ustawą ZUS i KRUS, w zakresie obejmowania ubezpieczeniem społecznym, funkcjonowały oddzielnie i nie oddziaływały na siebie w żaden sposób. Nie było więc potrzeby wprowadzania reguł, które określałyby ich funkcjonowanie we wspólnych obszarach, ponieważ takich nie było. Zmiany przyniósł rok 1996. Wówczas do Ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników z 20 grudnia 1990 roku wprowadzono zmianę⁵. Treść ustawy rozszerzono o art. 5a, który dał „(...) możliwość wyboru rolniczego lub powszechnego ubezpieczenia społecznego dla

1. K. Lechowicz, M. Łuszczczyk, *Kierunek zmian systemu zabezpieczenia społecznego w Polsce – wybrane aspekty*, „Studia Ekonomiczne. Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach” 2014, nr 179, s. 188.

2. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 roku, Dz. U. 1997 nr 78 poz. 483.

3. K. Lechowicz, M. Łuszczczyk, op. cit., s. 13.

4. Ustawa z 20 grudnia 1990 roku o ubezpieczeniu społecznym rolników, Dz. U. 2023 poz. 208.

5. Ustawa z 12 września 1996 roku o zmianie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników, Dz. U. 1996 nr 124 poz. 585.

rolników – przedsiębiorców”⁶. Zmiana ta spowodowała, że dopuszczono możliwość „zbiegnięcia się tytułów do ubezpieczeń społecznych”⁷ w sytuacji, gdy rolnik zajmował się działalnością rolniczą oraz podjął się prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej lub współpracy przy tej działalności.

Kolejne zmiany weszły w życie za sprawą Ustawy z 23 października 2014 roku o zmianie ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych oraz niektórych innych ustaw⁸. Na mocy art. 5b⁹ rolnik lub domownik, który spełnił określone warunki, mógł rozszerzyć swoją aktywność zawodową o podjęcie pracy na podstawie m.in. umowy zlecenia lub innej umowy o świadczenie usług, do której zgodnie z Kodeksem cywilnym¹⁰ stosuje się przepisy dotyczące zlecenia, umowy agencyjnej, powołania do rady nadzorczej i nadal pozostać w ubezpieczeniu społecznym rolników.

Celem opracowania jest wyodrębnienie, analiza oraz próba oceny kryteriów regulujących obszar, w którym dochodzi do nakładania się kompetencji KRUS i ZUS w zakresie podlegania ubezpieczeniu społecznemu oraz przybliżenie aktów prawnych, które te regulacje wprowadzają. Trzeba zwrócić uwagę na pewną warunkowość podlegania ubezpieczeniu społecznemu w KRUS przy jednoczesnym prowadzeniu zarówno działalności gospodarczej, jak i podjęciu dodatkowego zatrudnienia na podstawie umowy agencyjnej, umowy zlecenia lub innej umowy o świadczenie usług, do których stosuje się przepisy dotyczące zlecenia oraz pełnienia funkcji w radzie nadzorczej. Nie wszyscy rolnicy, którzy podlegają ubezpieczeniu społecznemu w KRUS, mają możliwość wyboru, czy chcą należeć do rolniczego, czy też powszechnego systemu ubezpieczenia społecznego. Wprowadzono kryteria, które niejako segregują rolników na tych, którzy mogą pozostać w KRUS, pomimo podjęcia dodatkowej aktywności zawodowej oraz na tych, którzy po podjęciu takiej aktywności zostaną wyłączeni z ubezpieczenia społecznego rolników.

6. D. Puślecki, *Ubezpieczenie rolników wykonujących umowy cywilno-prawne i prowadzących działalność gospodarczą w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego*, „Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Roczniki Naukowe” 2015, t. XVII, z. 2, s. 202.

7. Ibidem, s. 202.

8. Ustawa z 23 października 2014 roku o zmianie ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. 2014 poz. 1831.

9. Ustawa z 20 grudnia 1990 roku o ubezpieczeniu społecznym rolników, Dz. U. 2023 poz. 208.

10. Ustawa z 23 kwietnia 1964 roku – Kodeks cywilny, Dz. U. 2023 poz. 1610.

Kryteria regulujące obszary zachodzenia na siebie kompetencji KRUS i ZUS w zakresie ubezpieczenia społecznego

Wśród kryteriów regulujących obszar zachodzenia na siebie zadań KRUS i ZUS można wyróżnić:

- wielkość gospodarstwa rolnego,
- prowadzenie działów specjalnych,
- staż podlegania ubezpieczeniu społecznemu rolników,
- kwotę wiążącą się z dochodami, czyli limit przychodu lub „roczną kwotę graniczną”,
- chęć kontynuacji ubezpieczenia w KRUS,
- pracę w gospodarstwie rolnym,
- rodzaj prowadzonej działalności oraz sposób rozliczania się z urzędem skarbowym.

Rolnicy i domownicy, którzy zdecydowali się pozostać w KRUS z działalnością gospodarczą, po spełnieniu określonych warunków, podlegają ubezpieczeniu społecznemu tylko w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego. Z tego tytułu są zobowiązani do uiszczania składki na ubezpieczenie emerytalno-rentowe w podwójnej wysokości, jak stanowi art. 17. ust. 2 Ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników¹¹. Mogą pozostać w ubezpieczeniu społecznym rolników, pomimo skorzystania z prawa przysługującego osobom ubezpieczonym w systemie powszechnym jeszcze w jednej sytuacji, mianowicie w przypadku wykonywania umowy agencyjnej, umowy zlecenia lub innej umowy o świadczenie usług, do których stosuje się przepisy dotyczące zlecenia oraz pełnienia funkcji w radzie nadzorczej. Pod kątem ubezpieczeniowym podjęcie tych aktywności związane jest z obowiązkiem podlegania ubezpieczeniom społecznym w ZUS zgodnie z Ustawą z 13 października 1998 roku o systemie ubezpieczeń społecznych¹², ale rolnik lub domownik jest także osobą pracującą w gospodarstwie rolnym. Nadal musi więc uiszczać składki z tytułu podlegania ubezpieczeniu społecznemu rolników do Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego.

11. Ustawa z 20 grudnia 1990 roku o ubezpieczeniu społecznym rolników, Dz. U. 2023 poz. 208.

12. Ustawa z 13 października 1998 roku o systemie ubezpieczeń społecznych, Dz. U. 2023 poz. 1230.

Wielkość gospodarstwa rolnego

Tylko osoby, które spełnią określone warunki, mogą stać się „rolnikami-dwuzawodowcami”¹³ i wkroczyć w obszar, który jest zawieszony pomiędzy dwoma systemami ubezpieczeniowymi, powszechnym i rolniczym. Pierwszym kryterium, które to reguluje jest wielkość gospodarstwa rolnego, które stanowi podstawę objęcia ubezpieczeniem społecznym rolników. Zarówno w art. 5a oraz art. 5b Ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników¹⁴ pojawia się ten sam wymóg, który muszą spełnić chętni do stania się „dwuzawodowcami”. Mianowicie istotny jest fakt podlegania ubezpieczeniu w pełnym zakresie z mocy ustawy. Art. 7 wspomnianej ustawy wskazuje, kto może zostać objęty ubezpieczeniem wypadkowym, chorobowym i macierzyńskim z mocy ustawy, natomiast art. 16 reguluje obejmowanie ubezpieczeniem emerytalno-rentowym z mocy ustawy. Reasumując: ubezpieczeniem wypadkowym, chorobowym i macierzyńskim oraz emerytalno-rentowym z mocy ustawy może zostać objęty rolnik, którego gospodarstwo obejmuje obszar użytków rolnych powyżej 1 ha przeliczeniowego lub dział specjalny, a także domownik, który pracuje w gospodarstwie razem z rolnikiem i spełnia wymagania zawarte w art. 6 ust 2¹⁵ pod warunkiem, że nie podlegają innemu ubezpieczeniu społecznemu oraz nie mają ustalonego prawa do emerytury lub renty albo do świadczeń z ubezpieczeń społecznych.

Aby jednak mieć pełen obraz sytuacji, należy także przeanalizować definicje zawarte w art. 6 Ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników. Ich analiza wskazuje na kolejne warunki, które muszą zostać spełnione. Otóż rolnik zobowiązany jest prowadzić działalność rolniczą w gospodarstwie rolnym, które zgodnie z ustawą, należy utożsamiać z każdym gospodarstwem, które służy prowadzeniu działalności rolniczej. Dalsza analiza wskazuje, że gospodarstwo, które jest podstawą ubezpieczenia, nie musi być własnością rolnika, wystarczy, jeśli będzie w jego posiadaniu oraz jeśli rolnik będzie na tych gruntach prowadził działalność rolniczą. Podleganie ubezpieczeniu w myśl ustawy jest więc związane z pracą w gospodarstwie, a nie z byciem właścicielem. Co istotne, rolnik nie musi w żaden sposób udowadniać, że taką działalność prowadzi. Jak zauważa Jerzy Bieluk: „W ustawie nie wprowadzono (...)

13. Termin „rolnik-dwuzawodowiec” przywołujemy za Damianem Puśleckim, który użył go w artykule: *Ubezpieczenie rolników wykonujących umowy cywilno-prawne i prowadzących działalność gospodarczą w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego* (op. cit., s. 201) na określenie rolnika oraz domownika, który poza działalnością rolniczą podejmuje się wykonywania dodatkowej aktywności zawodowej w postaci wykonywania umowy agencyjnej, umowy zlecenia lub innej umowy o świadczenie usług, do których stosuje się przepisy dotyczące zlecenia oraz pełnienia funkcji w radzie nadzorczej, a także prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej lub współpracy przy tej działalności.

14. Ustawa z 20 grudnia 1990 roku o ubezpieczeniu społecznym rolników, Dz. U. 2023 poz. 208.

15. Ibidem.

mechanizmu sprawdzającego, czy naprawdę jest prowadzona jakakolwiek produkcja rolna, czy ziemia jest odłogowana”¹⁶. Co więcej art. 38 Ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników pozwala nam na domniemanie, że właściciel gruntów rolnych zaliczonych do użytków rolnych lub dzierżawca takich gruntów prowadzi działalność rolniczą na tych gruntach.

Podsumowując, rolnik, który chce stać się „dwuzawodowcem”, musi zostać objęty ubezpieczeniem społecznym w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego. Aby decyzja o podleganiu ubezpieczeniu społecznemu rolników mogła zostać wydana, rolnik musi być właścicielem lub dzierżawcą gruntów rolnych o powierzchni powyżej 1 ha przeliczeniowego lub być ich posiadaczem albo użytkownikiem. Ponadto nie może podlegać innemu ubezpieczeniu społecznemu, nie może pobierać zasiłków po ustaniu takiego ubezpieczenia oraz żadnych świadczeń z ubezpieczeń społecznych.

W stosunku do domownika rolnika opisanego wcześniej stosuje się podobne zasady, z wyłączeniem tych – związanych z własnością, użytkowaniem lub dzierżawieniem gruntów rolnych. Za to konieczne jest złożenie zgodnego oświadczenia o pracy w gospodarstwie rolnym. Tutaj po raz kolejny mamy do czynienia z domniemaniem wynikającym z art. 38 pkt 4 Ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników, że osoba bliska rolnikowi, spełniająca warunki określone w art. 6 pkt 2 lit. a i b wspomianej ustawy, stale pracuje w gospodarstwie rolnym i nie jest związana z rolnikiem stosunkiem pracy – jeżeli okoliczność ta została stwierdzona zgodnym oświadczeniem rolnika i tej osoby¹⁷.

Prowadzenie działań specjalnych

Podstawę do objęcia ubezpieczeniem z mocy ustawy w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego stanowi nie tylko określony areal posiadanej, dzierżawionej lub użytkowanej ziemi, lecz także prowadzenie działań specjalnych produkcji rolnej. Mianem działań specjalnych stanowiących podstawę do objęcia rolniczym ubezpieczeniem społecznym określamy rodzaje działalności gospodarczej, które zgodnie z załącznikiem do Ustawy z 20 grudnia 1990 roku o ubezpieczeniu społecznym rolników¹⁸, zakwalifikowano do odrębnej kategorii. Działami specjalnymi są więc następujące rodzaje upraw i produkcji: uprawa roślin w szklarniach i ogrzewanych tunelach foliowych, uprawa grzybów i ich grzybni, hodowla drobiu

16. J. Bieluk, *Działy specjalne produkcji rolnej. Problemy prawne* [w:] *Ubezpieczenie społeczne i zdrowotne osób prowadzących działy specjalne produkcji rolnej*, Białystok, Temida 2, 2013, s. 318.

17. Ustawa z 20 grudnia 1990 roku o ubezpieczeniu społecznym rolników, Dz. U. 2023 poz. 208.

18. Ibidem.

rzeźnego i nieśnego, zakłady wylęgu drobiu, hodowla zwierząt futerkowych, prowadzenie pasiek, hodowla i chów świń¹⁹. Posiadanie działów specjalnych wiąże się z takimi samymi przywilejami i prawami jak posiadanie, dzierżawienie lub użytkowanie gospodarstwa rolnego o powierzchni powyżej 1 ha przeliczeniowego. Co ważne, prowadzenie działów specjalnych samo w sobie stanowi podstawę do objęcia ubezpieczeniem społecznym rolników i nie musi być powiązane z użytkowaniem czy posiadaniem ziemi.

Okres podlegania ubezpieczeniu społecznemu rolników

Wpływ na możliwość pozostania w ubezpieczeniu społecznym rolników, pomimo rozpoczęcia prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej lub współpracy przy tej działalności, ma także staż podlegania ubezpieczeniu społecznemu w KRUS. Rolnik lub domownik rozpoczynający prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej może kontynuować ubezpieczenie społeczne rolników, jeśli podlegał ubezpieczeniu w pełnym zakresie z mocy ustawy nieprzerwanie przez okres co najmniej 3 lat²⁰.

Możliwość wyboru rolniczego lub powszechnego ubezpieczenia społecznego dla rolników-przedsiębiorców została wprowadzona za sprawą Ustawy z 12 września 1996 roku o zmianie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników²¹. Na mocy wprowadzonych regulacji rolnik lub domownik, który co najmniej przez rok podlegał obowiązkowemu ubezpieczeniu społecznemu rolników z mocy ustawy i rozpoczął prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej lub współpracę przy tej działalności, mógł nadal podlegać ubezpieczeniu w KRUS²². Ze spełnienia powyższego warunku, czyli wcześniejszego podlegania ubezpieczeniu przez okres roku, zwolnieni byli ci przedsiębiorcy, którzy 1 stycznia 1997 roku podlegali powszechnemu systemowi ubezpieczeniowemu z tytułu prowadzonej działalności, lecz na 31 grudnia 1996 roku spełniali warunki do podlegania ubezpieczeniu społecznemu w KRUS²³. Zmiany w tym zakresie przyniosła Ustawa z 2 kwietnia 2004 roku o zmianie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników oraz o zmianie

19. Załącznik do Ustawy z 20 grudnia 1990 roku o ubezpieczeniu społecznym rolników.

20. Ustawa z 20 grudnia 1990 roku o ubezpieczeniu społecznym rolników, Dz. U. 2023 poz. 208.

21. Ustawa z 12 września 1996 roku o zmianie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników, Dz. U. 1996 nr 124 poz. 585.

22. W. Jagła, *Problemy ubezpieczenia społecznego rolników*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2014, s. 96.

23. Ibidem, s. 96.

niektórych ustaw²⁴. Wtedy między innymi wydłużono wymagany okres wcześniejszego ubezpieczenia w KRUS bezpośrednio poprzedzający rozpoczęcie przez rolników lub domowników prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej z jednego do trzech lat.

Jeżeli chodzi o warunek związany z okresem wcześniejszego podlegania ubezpieczeniu społecznemu rolników, aby móc zachować prawo do kontynuacji ubezpieczenia w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego, pomimo objęcia ubezpieczeniem w Zakładzie Ubezpieczeń Społecznych z tytułu podjęcia umowy zlecenia, umowy agencyjnej czy powołania do rady nadzorczej, ciężko jest mówić o stażu. Istotne jest, by w momencie objęcia obowiązkowym ubezpieczeniem powszechnym w ZUS rolnik lub domownik podlegał ubezpieczeniu społecznemu rolników w pełnym zakresie z mocy ustawy, co wynika z art. 5b Ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników²⁵.

*Kwota wiążąca się z dochodami,
czyli limit przychodu i „roczna kwota graniczna”*

Kolejnym ważnym kryterium regulującym obszar, w którym rolnicy i domownicy mogą funkcjonować jednocześnie w sferze powszechnego oraz rolniczego ubezpieczenia społecznego jest kwota, która wiąże się z osiąganymi dochodami. Osoba podlegająca rolniczemu ubezpieczeniu społecznemu i prowadząca jednocześnie pozarolniczą działalność gospodarczą lub współpracująca przy tej działalności może pozostać w rolniczym ubezpieczeniu społecznym pod warunkiem, że kwota należnego podatku dochodowego za poprzedni rok podatkowy od przychodów z pozarolniczej działalności gospodarczej nie przekracza określonej „kwoty granicznej”²⁶. Powyższa kwota podlega corocznej waloryzacji wskaźnikiem cen towarów i usług²⁷ i zgodnie z art. 5a pkt. 9 Ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników²⁸ jest ogłaszana przez ministra właściwego do spraw rozwoju wsi w Dzienniku Urzędowym Rzeczypospolitej Polskiej „Monitor Polski” w drodze obwieszczenia. Rolnik lub domownik, będący jednocześnie przedsiębiorcą, jest zobowiązany do corocznego składania zaświadczenia naczelnikowi właściwego urzędu skarbowego lub oświadczenia

24. Ustawa z 2 kwietnia 2004 roku o zmianie ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych oraz o zmianie niektórych ustaw, Dz. U. 2004 nr 91 poz. 873.

25. Ustawa z 20 grudnia 1990 roku o ubezpieczeniu społecznym rolników, Dz. U. 2023 poz. 208.

26. Ibidem.

27. Ibidem.

28. Ibidem.

o wysokości należnego podatku dochodowego za poprzedni rok podatkowy od przychodów z pozarolniczej działalności gospodarczej.

W przypadku rolników oraz domowników objętych ubezpieczeniem społecznym w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego – i jednocześnie wykonujących dodatkową aktywność na podstawie umowy zlecenia, umowy agencyjnej lub powołania do rady nadzorczej – również pojawia się pewne obwarowanie finansowe. Jak czytamy w art. 5b Ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników²⁹ kontynuacja ubezpieczenia społecznego jest możliwa dla osób podlegających ubezpieczeniu z mocy ustawy, jeżeli w rozliczeniu miesięcznym przychód osiągany z tytułu wykonywania umów wymienionych powyżej nie przekracza kwoty równej minimalnemu wynagrodzeniu za pracę. Przekroczenie wskazanej kwoty skutkuje wyłączeniem z ubezpieczenia społecznego rolników, lecz co istotne, tylko na okres tych miesięcy, w których wspomniany próg został przekroczony. Sami ubezpieczeni zobligowani są do informowania Kasy o zawartych umowach zleceniach lub innych umowach o podobnym charakterze, wskazanych w art. 5b, oraz do dostarczania na bieżąco rachunków lub zaświadczeń z informacją o osiągniętych dochodach.

Progi związane z uzyskiwanymi dochodami z tytułu podjęcia pozarolniczej działalności gospodarczej lub pracy na podstawie umowy agencyjnej, umowy zlecenia lub innej umowy o świadczenie usług, do których stosuje się przepisy dotyczące zlecenia, oraz powołania do rad nadzorczych są wyraźnym sygnałem, że w zamiarze ustawodawcy to działalność rolnicza ma być tą główną, a dodatkowa aktywność zawodowa ma stanowić tylko niewielką formę wsparcia ogólnego dochodu rolnika czy też domownika.

Kontynuacja ubezpieczenia w KRUS

Umowa zlecenia, umowa agencyjna, powołanie do rady nadzorczej oraz pozarolnicza działalność gospodarcza stanowią samodzielny, obowiązkowy tytuł do objęcia ubezpieczeniem społecznym w ZUS. Kluczowa w tym zakresie staje się możliwość wyboru, ponieważ to rolnik lub domownik decyduje, czy kontynuować ubezpieczenie społeczne rolników, pomimo podjęcia aktywności dających tytuł do objęcia powszechnym systemem ubezpieczenia społecznego, czy też zrezygnować z podlegania ubezpieczeniu w KRUS i zostać ubezpieczonym w systemie ZUS.

Osoba, która rozpoczyna prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej lub współpracę przy tej działalności i jednocześnie podlega ubezpieczeniu społecznemu w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego, musi dokonać wyboru, czy

29. Ibidem.

chce podlegać rolniczemu czy też powszechnemu systemowi ubezpieczeń społecznych. Zgodnie z art. 5a ust. 1 pkt. 1 Ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników³⁰ może nadal podlegać ubezpieczeniu w KRUS pod warunkiem, że złoży oświadczenie o kontynuowaniu tego ubezpieczenia, nie później niż w ciągu 14 dni od dnia rozpoczęcia wykonywania pozarolniczej działalności gospodarczej lub współpracy przy tej działalności.

Chęć kontynuacji ubezpieczenia jest także jednym z warunków pozostania w ubezpieczeniu w KRUS przez osoby, które podejmują się wykonywania umowy zlecenia, umowy agencyjnej lub zostają powołani do rad nadzorczych. W art. 5b Ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników³¹ istnieje, nie wyrażone wprost, założenie, że rolnik lub domownik podlegający ubezpieczeniu społecznemu rolników z mocy ustawy, chce kontynuować ubezpieczenie w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego. Ma przy tym prawo do odstąpienia od tego ubezpieczenia po złożeniu oświadczenia o rezygnacji z podlegania ubezpieczeniu w KRUS, jednak data wyłączenia z ubezpieczenia nie może być wcześniejsza niż data złożenia oświadczenia³².

Praca w gospodarstwie rolnym

Rolnicy i domownicy mogą podlegać ubezpieczeniu społecznemu rolników, pomimo rozpoczęcia prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej lub wykonywania umowy agencyjnej, umowy zlecenia lub innej umowy o świadczenie usług, do których stosuje się przepisy dotyczące zlecenia lub powołanych do rad nadzorczych pod warunkiem, że nadal kontynuują prowadzenie działalności rolniczej. W przypadku pozarolniczej działalności gospodarczej wymóg ten wynika wprost z zapisu art. 5a. ust. 1 pkt 2. Ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników³³. Kontynuacja ubezpieczenia jest możliwa, jeśli nadal prowadzona jest jednocześnie działalność rolnicza lub stała praca w gospodarstwie rolnym powyżej 1 ha przeliczeniowego lub w dziale specjalnym. KRUS nie jest jednak wyposażony w żadne instrumenty, które umożliwiłyby weryfikację pod tym kątem rolników i domowników stających się dwuzawodowcami.

Konieczność kontynuacji prowadzenia działalności rolniczej lub pracy w gospodarstwie rolnym musi zostać zachowana również w trakcie umowy zlecenia, umowy agencyjnej, powołania do rady nadzorczej, lecz nie wynika ona wprost z art. 5b,

30. Ibidem.

31. Ibidem.

32. Ibidem.

33. Ibidem.

który jako jedyny w całej Ustawie o ubezpieczeniu społecznym rolników³⁴ traktuje o tej formie dodatkowej aktywności zawodowej. We wspomnianym artykule znajdziemy zapis, że z prawa do podlegania w Kasie, pomimo objęcia ubezpieczeniem w ZUS, zachowują rolnicy i domownicy, którzy podlegają ubezpieczeniu społecznemu rolników w pełnym zakresie z mocy ustawy. W art. 6 Ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników³⁵ w definicji rolnika czytamy m.in., że rolnikiem jest osoba prowadząca działalność rolniczą w pozostającym w jej posiadaniu gospodarstwie rolnym, domownik natomiast to osoba bliska rolnikowi, która stale pracuje w gospodarstwie rolnym. Rezygnacja z działalności rolniczej sprawiłaby, że używanie określeń rolnik i domownik w stosunku do tych osób byłoby nieuzasadnione, podobnie jak podleganie w KRUS. I w tym przypadku jednak wymóg kontynuowania pracy w gospodarstwie rolnym jest trudny do zweryfikowania, ale możliwy.

*Rodzaj prowadzonej działalności
oraz sposób rozliczania się z urzędem skarbowym*

Każda osoba fizyczna rozpoczynająca prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej musi dokonać wyboru formy opodatkowania z tytułu tej działalności. Rolnicy stający się także przedsiębiorcami również muszą podjąć decyzję w tym zakresie. Dla tych, którzy chcą rozpocząć prowadzenie działalności gospodarczej i wykonywać tzw. wolny zawód, jest to tym bardziej istotny wybór, gdyż może mieć konsekwencje w postaci wyłączenia z ubezpieczenia społecznego rolników. Sam fakt rozpoczęcia działalności gospodarczej w zakresie wolnego zawodu nie przesądza jeszcze o konieczności wyłączenia z tego ubezpieczenia rolników. Dopiero w połączeniu z wyborem ryczału od przychodów ewidencjonowanych jako formy opodatkowania stanowi podstawę do ustania ubezpieczenia w Kasie. Informację o prowadzonej działalności należy podać we wniosku o wpis do Centralnej Ewidencji i Informacji o Działalności Gospodarczej (CEIDG). Istotny jest tu numer PKD (Polska Klasyfikacja Działalności), pod którym kryje się konkretny profil działalności gospodarczej.

Dla osób wykonujących wolny zawód przewidziano jeszcze jeden warunek określony w art. 5a ust. 10 pkt. 2.

34. Ibidem.

35. Ibidem.

Ocena rozwiązań regulujących obszar pozostający pod jednoczesnym wpływem powszechnego i rolniczego systemu ubezpieczeniowego

Na mocy Ustawy z 12 września 1996 roku o zmianie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników³⁶ rolnicy i domownicy zyskali możliwość prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej lub współpracy przy tej działalności. Wojciech Jagła zauważył, że: „Poszerzyła ona dotychczasowe funkcje systemu o możliwość wspierania drobnej przedsiębiorczości prowadzonej przez rolników i domowników ubezpieczanych w KRUS (...). Wprowadzenie takiej zmiany było dobrodziejstwem dla rolników, szczególnie z niewielkimi gospodarstwami rolnymi, ponieważ tańsze ubezpieczenie powiększało ich dochody”³⁷. Aby rolnicy i domownicy mogli kontynuować ubezpieczenie rolnicze, pomimo podjęcia tej dodatkowej aktywności, muszą nadal pracować w gospodarstwie rolnym. W związku z tym, że jest to wymóg trudny do weryfikacji, tak naprawdę głównym kryterium staje się posiadanie gospodarstwa rolnego powyżej 1 ha przeliczeniowego. Spełnienie tego kryterium nie jest jednak jednoznaczne z kontynuowaniem działalności rolniczej.

Zdaniem Jerzego Bieluka próg powierzchniowy rodzący obowiązek podlegania ubezpieczeniu społecznemu rolników z mocy ustawy powinien być wyższy. Można by też uzależnić powstanie powyższego obowiązku od wysokości osiągniętych dochodów z działalności rolniczej. A wszystko po to, by umożliwić korzystanie z preferencyjnego ubezpieczenia społecznego tylko tym, którzy faktycznie zajmują się pracą w gospodarstwie rolnym³⁸. Pomimo podjęcia pozarolniczej działalności gospodarczej, kontynuowanie działalności rolniczej nie powinno budzić wątpliwości. W końcu to nadal rolnik, tylko wyposażony w możliwość pozyskania dodatkowego źródła dochodu. Wymóg kontynuacji pracy w gospodarstwie – przy rozpoczęciu prowadzenia działalności – jest niemożliwy do weryfikacji przez jednostki KRUS, a dokumentowanie stanu posiadanej ziemi nie przybliża do poznania stanu faktycznego.

System ubezpieczenia społecznego rolników ma za zadanie wspierać osoby ubezpieczone. Działalność rolnicza ze względu na jej specyficzny charakter musi być szczególnie chroniona. Spośród innych form aktywności zawodowej wyróżniają ją cykliczność, sezonowość, ryzyko związane z warunkami naturalnymi, brak mobilności w kwestii miejsca wytwarzania oraz przenikanie się gospodarstw rolnego

36. Ustawa z 12 września 1996 roku o zmianie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników, Dz. U. 1996 nr 124 poz. 585.

37. W. Jagła, op. cit., s. 96.

38. J. Bieluk, op. cit., s. 332.

i domowego. Prowadzenie działalności rolniczej wiąże się więc ze znacznym ryzykiem. Ci, którzy mimo to chcą kontynuować tę działalność, szukają innych form zabezpieczenia finansowego. Jak zauważa Daniela Zabielska: „Spadek znaczenia rolnictwa, jako dziedziny zapewniającej materialny byt ludności wiejskiej, sprzyja szukaniu nowych źródeł dochodów (...). Rolnicy niezadowoleni z osiągniętych dochodów zaczynają szukać innych źródeł zarobkowania, poza obszarem dotychczasowej działalności”³⁹. Wobec ciągłego spadku liczby osób ubezpieczonych w KRUS, zajmujących się działalnością rolniczą, rozwiązania mające na celu spowolnienie tego procesu – m.in. przez stworzenie przestrzeni, w której rolnicy i domownicy ponosząc niskie koszty ubezpieczenia społecznego, będą mogli uzyskać dodatkowe środki na utrzymanie – wydają się być bardzo potrzebne.

Obecny stan prawny umożliwia pozostanie w ubezpieczeniu tylko tym rolnikom i domownikom, których podatek należny z tytułu prowadzonej działalności gospodarczej w poprzednim roku podatkowym nie przekroczył „rocznej kwoty granicznej”. Istnieje więc tu wyraźna reguła, która stanowi, że działalność ta ma raczej formę uzupełnienia dochodów – formę wsparcia. Dla Puśleckiego taka konstrukcja jest jak najbardziej odpowiednia. Jego zdaniem ubezpieczeniu w KRUS powinny podlegać te osoby, których przynależność do określonej grupy nie budzi wątpliwości, również w przypadku podjęcia dodatkowej aktywności zawodowej (działalności gospodarczej). „Kwota graniczna” stoi natomiast na straży, aby ta dodatkowa działalność nie stała się wiodącą⁴⁰.

Nie brakuje jednak głosów, że ograniczenia związane z wysokością podatku dochodowego od przychodów z pozarolniczej działalności gospodarczej tłamszą przedsiębiorczość rolników i domowników. Zdaniem Wojciecha Jagły rolnicy nie są w stanie rozwinąć się „(...) z obawy przed utratą prawa do kontynuacji ubezpieczenia w KRUS wskutek przekroczenia progu dochodowego”⁴¹. Jak twierdzi dalej system „Nie dopuszcza bowiem do rozwoju tej działalności, ograniczając inicjatywę rolnika i perspektywę jej pomyślnej kontynuacji”⁴². Podobnego zdania jest Bożena Kłos, która uważa, że rolnicy i domownicy „(...) jeżeli nie chcą stracić prawa do ubezpieczenia w KRUS – muszą ograniczać działalność pozarolniczą do dochodów kwotowo niewiele przewyższających minimalną płacę netto. Taki dochód nie

39. D. Zabielska, *Wybór formy opodatkowania dochodów rolników rozpoczynających pozarolniczą działalność gospodarczą*, „Zeszyty Naukowe SGGW – Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej” 2011, nr 92, s. 129.

40. D. Puślecki, *Rolnik-przedsiębiorca ...*, op. cit., s. 437.

41. W. Jagła, op. cit., s. 8.

42. Ibidem, s. 8.

daje szans na dorobienie się warsztatu pracy w rolnictwie lub poza nim pozwalającego osiągać wyniki niezbędne do godnego utrzymania siebie i rodziny⁴³.

Istnienie progów związanych z dochodami uzyskiwanymi z tytułu prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej w naszym przekonaniu jest mimo wszystko słuszną koncepcją. Pozwalanie rolnikom i domownikom na uzyskiwanie dodatkowych dochodów w nieograniczonej kwocie, przy jednoczesnym opłacaniu preferencyjnych składek z tytułu podlegania ubezpieczeniu społecznemu, nie jest zgodne z zasadą sprawiedliwości społecznej. Koszty związane z ubezpieczeniem z tytułu prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej są znacznie niższe w KRUS niż w ZUS. Jednak możliwość opłacania preferencyjnych składek na ubezpieczenie społeczne dla rolników i domowników jest formą rekompensaty za ryzyko związane z wykonywaną działalnością i musi być ona zachętą dla tych, którzy w rolnictwie chcą pozostać ze względu na bezpieczeństwo żywnościowe kraju. Ten parasol ochronny przed wyższymi składkami powinien być jednak rozpostarty tylko nad tymi, którzy do tego bezpieczeństwa się przyczyniają, a więc są producentami rolnymi. Taka weryfikacja pracy w gospodarstwie nie jest możliwa do przeprowadzenia w obecnym systemie prawnym. Jest to kwestia, która wymagałaby wprowadzenia dodatkowych rozwiązań, zmuszenia ubezpieczonych w KRUS i prowadzących dodatkowo pozarolniczą działalność gospodarczą lub współpracujących przy tej działalności do przedstawiania dowodów, potwierdzających pracę w gospodarstwie rolnym.

Na koniec rozważań dotyczących wykonywania przez ubezpieczonych w KRUS dodatkowych aktywności zawodowych przywołać należy słowa Damiana Puśleckiego: „Rolnik-przedsiębiorca i rolnik wykonujący umowę cywilnoprawną to nadal podmioty spełniające określone ustawowo przesłanki z definicji rolnika, wspomagający dochody dodatkową, drobną działalnością zawodową. Jedynie taka konstrukcja jest dopuszczalna w rolniczych ubezpieczeniach społecznych. Dziś instytucja ta jest swoistym uprzywilejowaniem, instrumentem wsparcia dla tych podmiotów (...). Instytucja pozostawania w KRUS stanowiła i stanowi poważny instrument wsparcia dla rolników⁴⁴.

43. B. Kłos, *Ubezpieczenia społeczne rolników a rozwój obszarów wiejskich*, „Studia BAS” 2010, nr 4(24), s. 133.

44. D. Puślecki, *Ubezpieczenie rolników...*, op. cit. , s. 206.

Podsumowanie

Zakład Ubezpieczeń Społecznych oraz Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego realizują zadania z zakresu obejmowania ubezpieczeniem społecznym oraz przyznawaniem i wypłatą świadczeń. Są instytucjami bliźniaczymi, lecz przeznaczonymi dla innych grup społecznych. Co do zasady funkcjonują oddzielnie, odrębnie i bezkolizyjnie. Na zasadzie wyjątku należy więc traktować obszar, który został utworzony na mocy Ustawy z 12 września 1996 roku o zmianie ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych oraz niektórych innych ustaw⁴⁵, a następnie poszerzony zgodnie z postanowieniami Ustawy z 23 października 2014 roku o zmianie ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych oraz niektórych innych ustaw⁴⁶, w którym rolnicy i domownicy mogą korzystać z określonych możliwości, które są zarezerwowane dla osób ubezpieczonych w powszechnym systemie ubezpieczeniowym.

Lista pozarolniczych aktywności zawodowych, których może się podjąć rolnik lub domownik, aby nadal pozostać ubezpieczonym w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego jest ograniczona i zamyka się w art. 5a oraz 5b Ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników⁴⁷. Należą do nich prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej lub współpraca przy prowadzeniu tej działalności oraz podjęcie wykonywania umowy, o której mowa w art. 6 ust. 1 pkt 4 Ustawy z 13 października 1998 roku o systemie ubezpieczeń społecznych⁴⁸, lub powołania do rady nadzorczej. Wykonywanie czynności wymienionych powyżej rodzi obowiązek podlegania powszechnemu systemowi ubezpieczeń społecznych i tylko w obszarze, w którym nachodzą na siebie kompetencje dwóch organów ubezpieczeniowych, rolnicy oraz domownicy mogą je wykonywać, oczywiście po spełnieniu określonych warunków, bez obaw o wyłączenie z rolniczego ubezpieczenia społecznego.

Głównym celem opracowania było zbadanie, w jaki sposób i poprzez jakie akty normatywne regulowany jest obszar, w którym dochodzi do nakładania się na siebie kompetencji KRUS i ZUS w kwestii podlegania ubezpieczeniu społecznemu oraz ocena jak powyższe regulacje wpływają na funkcjonowanie rolników i domowników. Przeprowadzona analiza umożliwiła wyodrębnienie kryteriów regulujących obszar, w którym dochodzi do zbiegu prawa do powszechnego i rolniczego

45. Ustawa z 12 września 1996 roku o zmianie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników, Dz. U. 1996 nr 124 poz. 585.

46. Ustawa z 23 października 2014 roku o zmianie ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. 2014 poz. 1831.

47. Ustawa z 20 grudnia 1990 roku o ubezpieczeniu społecznym rolników, Dz. U. 2023 poz. 208.

48. Ustawa z 13 października 1998 roku o systemie ubezpieczeń społecznych, Dz. U. 2023 poz. 1230.

ubezpieczenia społecznego. Zaliczamy do nich: (1) wielkość gospodarstwa rolnego, (2) posiadanie działów specjalnych, (3) staż podlegania ubezpieczeniu społecznemu rolników, (4) kwotę wiążącą się z dochodami, czyli limit przychodu lub roczną kwotę graniczną, (5) chęć kontynuacji ubezpieczenia w KRUS, (6) pracę w gospodarstwie rolnym, a także (7) rodzaj prowadzonej działalności gospodarczej, (8) sposób rozliczania się z urzędem skarbowym. Powyższe kryteria służą wyizolowaniu grupy, która w obszarze oddziaływań dwóch systemów ubezpieczeniowych może funkcjonować. Możliwość ta stanowi formę wsparcia dla rolników i domowników poprzez umożliwienie im uzyskania dodatkowego źródła dochodów, które z kolei sprawia, że poczucie ryzyka, jakie niesie za sobą produkcja rolnicza jest mniej dokuczliwe, a pamiętać należy, że kondycja polskiej wsi ma bezpośrednie przełożenie na bezpieczeństwo żywnościowe kraju.

Bibliografia

- Bieluk J., *Działy specjalne produkcji rolnej. Problemy prawne* [w:] *Ubezpieczenie społeczne i zdrowotne osób prowadzących działy specjalne produkcji rolnej*, Białystok, Temida 2, 2013.
- Jacyszyn J., *Wolność gospodarza a wolny zawód*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2015, CIII.
- Jągła W., *Problemy ubezpieczenia społecznego rolników*, red. W. Józwiak, Warszawa, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, 2014.
- Kłos B., *Ubezpieczenia społeczne rolników a rozwój obszarów wiejskich*, „Studia BAS” 2010, nr 4(24).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 roku, Dz. U. 1997 nr 78 poz. 483.
- Lechowicz K., Łuszczuk M., *Kierunek zmian systemu zabezpieczenia społecznego w Polsce – wybrane aspekty*, „Studia Ekonomiczne. Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach” 2014, nr 179.
- Podstawka M., *Dlaczego KRUS?*, „Ubezpieczenia w Rolnictwie. Materiały i Studia” 2016, nr 60.
- Podstawka M., *Mity i prawdy o Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego*, „Ubezpieczenia w Rolnictwie. Materiały i Studia” 2010, nr 37.
- Puślecki D., *Przedmiot ochrony jako przesłanka zachowania odrębnego subsystemu ubezpieczenia społecznego rolników*, „Przegląd Prawa Rolniczego” 2017, nr 2(21).
- Puślecki D., *Rolnik-przedsiębiorca w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego*, „Studia Iuridica Lublensia” 2017, Vol. XXVI, 1.
- Puślecki D., *Ubezpieczenie rolników wykonujących umowy cywilno-prawne i prowadzących działalność gospodarczą w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego*, „Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Roczniki Naukowe” 2015, t. XVII, z. 2.
- Puślecki D., *Zakres ochrony rolników prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą w ustawie o ubezpieczeniu społecznym rolników*, „Przegląd Prawa Rolniczego” 2014, nr 2(15).

Charakterystyka kryteriów regulujących obszary zachodzenia na siebie zadań KRUS i ZUS

- Sala S.**, *System ubezpieczenia społecznego rolników – wybrane zagadnienia*, „Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk” 2017, z. 267.
- Ustawa** z 23 kwietnia 1964 roku – Kodeks cywilny, Dz. U. 2023 poz. 1610.
- Ustawa** z 20 grudnia 1990 roku o ubezpieczeniu społecznym rolników, Dz. U. 2023 poz. 208.
- Ustawa** z 12 września 1996 roku o zmianie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników, Dz. U. 1996 nr 124 poz. 585.
- Ustawa** z 13 października 1998 roku o systemie ubezpieczeń społecznych, Dz. U. 2023 poz. 1230.
- Ustawa** z 2 kwietnia 2004 roku o zmianie ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych oraz o zmianie niektórych ustaw, Dz. U. 2004 nr 91 poz. 873.
- Ustawa** z 1 lipca 2005 roku zmieniająca ustawę o systemie ubezpieczeń społecznych oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. 2014 poz. 1831.
- Ustawa** z 23 października 2014 roku o zmianie ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych oraz niektórych ustaw, Dz. U. 2014 poz. 1831.
- Ustawa** z 21 października 2016 roku o zmianie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników, Dz. U. 2016 poz. 2043.
- Ustawa** z 6 marca 2018 roku – Prawo przedsiębiorców, Dz. U. 2023 poz. 221.
- Ustawy** z 29 października 2021 roku o zmianie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych, ustawy o podatku dochodowym od osób prawnych oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. 2021 poz. 2105 ze zm.
- Zabielska D.**, *Wybór formy opodatkowania dochodów rolników rozpoczynających pozarolniczą działalność gospodarczą*, „Zeszyty Naukowe SGGW – Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej” 2011, nr 92.

otrzymano: 27.09.2023
zaakceptowano: 19.10.2023

